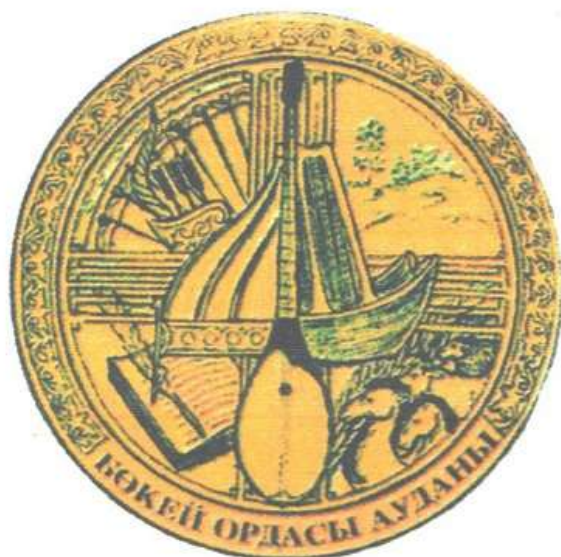

Батыс Қазақстан облысының әкімдігі
Бөкей Орда ауданының әкімдігі
«Ғылыми зерттеулерді қолдау қоры» жеке қоры

«ШЕЖІРЕ ТҰНҒАН ҚҰТ – МЕКЕН»

халықаралық ғылыми – практикалық конференция
материалдары

Материалы
международной научно – практической конференции
«ШЕЖІРЕ ТҰНҒАН ҚҰТ – МЕКЕН»

Хан Ордасы, 2016

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ТАБИҒАТ
ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯНЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ БӨЛІМІНІҢ
АҒА ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕРІ

ҚЫРЫМДА ҚАЛҒАН ШЫҢҒЫСХАН НЕМЕСЕ ҒҰБАЙДОЛЛА
ЖӘНГІРОВТІҢ ТАРИХИ БЕЙНЕСІ

Туған жерден жырақта жүрсе де жүрегі елім, халқым деп соққан қазақтың асыл ерлері аз болмады. Солардың бірі – патшалық Ресейдің құрамында болып отаршылдық камытын киген Қазақ елінің демократиялық, ағартушылық және прогрессивті реформаторлық қозғалыстарына үлкен қолдау білдіріп, қызмет еткен бөкейордалық Ғұбайдолла Жәңгіров еді. Қазақтың тұңғыш генералы Ғұбайдолла Жәңгіров 1840 жылы 6 мамыр күні Бөкей Ордасында дүниеге келген. Әкесі – қазақтың соңғы хандарының бірі Жәңгір Бөкейұлы, анасы – орынборлық татар мүфтиі Мұхамеджан Хұсайыновтың қызы, 1841 жылы Жәңгір хан ашқан тұңғыш мектептің мұғалімі Фатима ханша [1.22-б], ол «білімді, сөйлеу мәдениеттілігі жоғары, татар тілінен бөлек орысшы, французша және немісше сөйлеп, жазған» [2]. Төрт ханзада әкеден ерте айырылып (1845ж), көп ұзамай Фатима ханшадан қол үзеді, хан балаларына бағашылары Әміржан Хұсайынов қамқор болады [3]. Ол кезде сұлтанлардың ең кішісі Ғұбайдолла 5 жаста екен... Қазақ қоғамына үлгі көрсетіп Жәңгір хан өз балаларын оқытқан, 1841 жылы Бөкей Ордасы халқынан түскен салық есебінен орыстілді мектеп ашқаны тарихтан белгілі. Ғұбайдолла Жәңгіров алғашқы сауатын осы мектепте ашып, жеті жасында Орынбордағы Неплюев кадет корпусына түседі, оның ағалары – Сақымкерей, Ибраһим, Ахметкерей де кадетте оқып, кейін Императорлық паж корпусын аяқтаған. Тоғыз жасар Ғұбайдолла да 1849 жылы Орынбор генерал-губернаторының адыутанты, есаул Житковпен бірге Петерборға барып, сол кездегі аксүйектердің оқу орны – Императорлық паж корпусына оқуға қабылданады [4]. Императорлық паж корпусы – бұл ең мәртебелі де текті әулеттердің жас балаларынан гвардия жасағын дайындайтын элиталы әскери-білім ордасы. Жас сұлтан корпуста өте мақсаты оқып, тәртібімен де айналасына үлгі бола білген. Өзге ортада жүрсе де білімде үздік болған Ғұбайдолла Жәңгіров сол замандағы пәндер – құділді заңы, мораль, орыс және шетел тілдері, әдебиет, тарих, жағрафия, математика, құқық, дипломатия, экономика, әскери ғылымдар: тактика, артиллерия, фортификация, найзаласу, атта отыру, би өнері пәндері нәрін үйренген [5]. Бойындағы тәрбиелілігі мен үздік білімі үшін есімі корпусының Алтын кітабына №9 боп тіркелген [6]. Паж корпусының мүшелері саналатын бөкейордалық сұлтандар тізімі:

- Чингиз Султан Сагиб-Гирей Джангер, 1847 жылы бітірген, камер-паждан Казак полкінің Лейб-гвардия корнетіне өткен, арнайы тапсырмалар үшін Орынбор Әскери Губернаторына тағайындалған;
- Букеев Султан Ибрагим Джангер, 1852 жылы бітірген, 1845 жылдан паж, 1851 жылдан камер-паж. Лейб гвардия Гусарлық полк корнеті;
- Букеев Султан Ахмед Джангер, 1855 жылы бітірген, Лейб гвардия Казак полкі корнеті;
- Букеев Султан Габидулла Джангер, 1856 жылы бітірген, 1856 жылдың 15 маусымынан бастап камер-паж, Лейб гвардия Казак полкі корнеті, «ең үздік түлек» аталған.

Екі мың гвардиялық әскери түлектерін дайындап шығарған Паж корпусында Жәңгір ханның төрт ұлынан баска ешбір казак оқымаған еді [7]. 1586 жылы императордың тәж кию салтанатында ағайынды сұлтаннар Бөкей Ордасы атынан өкілдер боп қатысады. 1860 жылы Орынбор генерал-губернаторының әкімшілігіне қызметке жолданған штабс-ротмистр Ғұбайдолла Жәңгіров өте жоғары білікті маман деп бағаланып, императордың сенімді өкілі ретінде Башқұртстан алтын кеніштеріне екі мәрте іссапарға шығады. Өз ортасы мен басшылықтан қолдау тапқан ол император есебіне өлкедегі кедергілер мен олқылықтарды мәлімдеп отырған, осылай жас сұлтан сарай маңындағыларға кедергі бола бастайды, сөйтіп 1866 жылы подполковник шенінен әскери кавалерияға ауыстырылып жолданады. Төрт жылдан соң Ғұбайдолла Жәңгіров Казак полкінің Лейб-гвардия полковнигіне көтеріліп, патшаның флигель-адыютанты міндетін атқаруға қайта оралады. Патшаның сенімді серігіне айналған сұлтан алғаш рет Қырымға сапар шегеді және де Александр II патшаның рұқсатымен Мекке мен Мәдинеге қажылыққа барып қайтады [8]. Тағы бір ескерерлігі – 1869 жылы Вилен әскери округінде қызмет етіп жүрген Ғұбайдолла Жәңгіров өзінің Бөкеев тегіне Шыңғысхан тегін қосып беруді Александр II патшаға өтініш еткен. Бұл – оның Шыңғыс ханнан тараған ұрпақ екенің дәлелдеген құқығы еді [9]. Александр II патшаның бұйрығымен «ресейлік дворян Шыңғысхандар» мөртаңбасы бекітілген соң сұлтанның толық аты-жөні – Сұлтан Қажы Ғұбайдолла Жәңгірұлы Шыңғысхан боп өзгертіледі [10]. Бұған қоса 1876 жылы патша бұйрығымен 35 жасар Ғұбайдолла Жәңгіровтің Ресей телеграф департаментін басқаруға тағайындалу уақыты империяның Түркиямен соғысуға дайындалу кезеңіне дәл келеді. Ғұбайдолла Жәңгіровтің басшылығымен Севастополь, Одесса және Очаковода маяктар мен атырау батареялары байланыстырылып, Қара теңізден Каспийге дейін телеграф шоғырсымы төсемін төсеу басталады [11.2-б]. Ал сол замандағы далалық телеграфты басқару оңай емес, оған талаптылық, батылдық, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, білімді Ғұбайдолла Жәңгіров керек еді және оның арқасында байланыстың әскери тәжірибесі нығайып Ресейдегі дербес әскери құрылымға айналды [12]. Балқан түбегіндегі

Шығыс мәселесі тұтанар шақта патшалық Ресей үкіметі әскери реформа жүргізіп, аустриялық үлгіде тоғыз әскери-далалық телеграф парк құрылды, әрқайсысында сегіз дана Морзе телеграфты аппараты, 35 шақырымдық өткізгіш мыс сым, жеті ат-көлік, екі стансалық күйме болды. Майданда парк штаты 373 адамнан құралды, оған қоса 6 офицер мен шенеуніктер, 12 телеграфшы, күзет пен өзге қызметшілер қызмет етті [13].

1877 жылы сәуірде басталған орыс-түрік соғысының (1877-1878жж) барысында патшалық Ресей әскері соғыста алғаш рет майдан даласында хабар алысып, түрлі бағыттардағы әскери қимылдарды бақылап отыру үшін электрлі телеграфты кең қолданған. Софиядан Қара теңізге дейін 400 шақырымға созылған телеграф байланысын басқарған техникалық әскердің бірінші қазақ генералы Ғұбайдолла Жәңгіров еді, оның міндеті соғыс жоспарлары мен әскери іс-қимылдар жоспарларын телеграф байланысымен қамтамасыз ету, жалпы әскери-телеграф парктерінің қызметін күнделікті басқару, үкіметтік телеграф пен әскери штабты байланыстыру, жеке шұғыл байланыстармен үзіліссіз қамту болды [14]. Соғыс кезінде Батыс және Шығыс отрядтары құрамындағы 5 және 6-шы әскери-телеграф парктері Бас қолбасшы және әскери штабтарды, алдыңғы шеп бөлімдерін бір-бірімен байланыстырды, 1877 жылдың маусым айында бір ғана 5-ші парк 85 шақырымдық телеграф сызығын 10 стансамен байланыстырып, 4500 жеделхат жөнелтіп-қабылдап отырған. Балқан соғысы аяқталар уақытта 100 телеграфты стансасы, 2300 шақырымдық тұрақты линия мен 4 мың шақырымдық телеграф сымы болды, жалпы есепте 20 мың депеша-жеделхат жолданған. Және де соғыс уақытында полковник Жәңгіровтің өз ісіне деген жауапкершілігі, техникалық үздік білімі мен жедел іс-әрекеті айналасындағыларға үлкен танданыс тудырған, ұрыс алаңында телеграф сымдары үшін сырақтар таусылған шақта оның орнына казактық найзалар сабын қолдануға бұйрық бере тез шешім шығара білген. Шипкин асуын қорғау, Гривиц редутын алу, Плевна шабуылы жалпы Балқан соғысы кезінде асқан ерлігі үшін Александр II патшаның өз қолынан георгийлік алтын қылыш және I дәрежелі Анна орденімен марапатталған, 1878 жылы қаңтар айында генерал-майор шенін алған Ғұбайдолла Жәңгіров Императорлық Нөкер қатарына енген [15]. Деректерде Болгарияның ұлттық музейінде Ғұбайдолла Жәңгіровтің әскери киімі мен жауынгерлік қаруы сақталған [16.35-6] деп мәлімет көрсетілсе де Плевна түбіндегі жеңістің құрметіне 1877 жылы 28 қыркүйек күні жауһартастармен безендірілген «Ерлігі үшін» алтын қылышпен марапатталғаны рас [17], бірақ Плевна музейі басшылығы «1877 жылдың 30 қыркүйек №177 әскери бұйрыққа сәйкес кавалерлік полк полковнигі, флигель-адъютант Ғұбайдолла Жәңгіров алтын қарумен марапатталған, алайда бұл қару бізде жоқ және ешқашан болмады да» деп жауап беріп отыр [18].

1879 жылы соғыстың ауыр, қиын-қыстау күндері әсер ете сүзекпен ауырған сұлтан Жәңгіров соғыс ісімен біржолата қош айтысады, әкімшілік қызметке ауысқан соң Александр III патшаның тәж кию рәсімінде «барлық азиаттық депутацияны бастап» құрметті қонақтар қатарында отырады. Әскери істен кеткен Ғұбайдолла Жәңгіров 1885 жылдың 23 ақпанында патша жарлығымен Ішкі істер министрі боп Қырымдағы вакфтық (уақып) жер иеліктері бойынша Арнаулы комиссия төрағасы боп тағайындалады. Жәңгіров бастаған комиссия құрамы бұл аймақтағы үкімет мүшелері, шенеуніктердің жерді талан-таражға салғанын, мұсылмандарға тиесілі жер иеліктері жүйесінің бұзылуын, мешіт пен медреселердің ахуалы төмендегенін, жалпы жерге байланысты іс-қағаз жұмыстарының жоқтығын анықтап, Петербургтегі патша мен Сенатқа шұғыл түрде хабар береді. Бұл комиссияның құрамына ең үздік вакфтық құқық мамандары, тілмаштар, жер мамандары, картографтар мен заңгерлер таңдалып алынғандықтан жергілікті ірі жериеленушілер сотта жеңіліс тапты, оның үстіне Тавриялық мұсылман басқармасына жылжымайтын мүлікті иелену құқығы қайтарылды. Дәл осы кездері паракор шенеуніктер өз мүдделеріне қайшы Ғұбайдолла Жәңгіровтің үстінен Петербургке түрлі шағымдар, домалақ арыздар жіберген еді.

Ғұбайдолла Жәңгіров («Айбын» энциклопедиясынан)

1888 жылы 30 тамызда Ғұбайдолла Жәңгіровке генерал-лейтенант шені беріліп әскери кавалерияның қорына өтті, ал 1889 жылдың 7 қыркүйегінен бастап Қырымдағы вакфтық жер иеліктері бойынша Арнаулы комиссия төрағалығынан өз еркімен босатылды. Әуелі Петербургке оралып Ішкі істер министрлігіне қайта тұрады [19], осы қызметте жүріп «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ережені» дайындауға қатысады, патшаның азиялық істер жөнінде кеңесшісі болады, қазақ даласында емдеу орындарын ашу мен көпірлер салу ісіне басшылық етеді. Өз халқының білім алуына көңіл бөліп, жастардың ресейлік жоғары оқу орындарына түсуіне көмектесті [20]. 1872 жылы жала жабылып түрмеге түскен басшқұрт ақыны Ақмолла Мұхамедиаровқа араша боп, Орынборға өзі барып ақынды босатып алады, қазақ салтымен тоң кигізеді, кейін патшаға хат жазып бұл істі толық тоқтатады [21.22-б]. 1894 жылы өз өтінішімен қызметтен кетуіне байланысты инфантерия (жаяу әскер) генералы шенін алады, өзін қоғамдық өмірге арнайды. Гимназия, университет бітірген қазақ балаларын жақсы қызметке тұруына жағдай жасайды, Петербургте мешіт ашу жөнінде комиссия құрады [22]. Ресейдегі мемлекеттік дума жобасын жасауға қатысып, оған қазақтан депутаттар сайлануына көңіл бөледі [23.338-б]. XX ғасырдың басында қазақтың тұңғыш заңгері Бақытжан Қаратаев қазақ делегациясын бастап жер мәселесі туралы патшаға жолығып сөйлесуде оның туысы сұлтан Жәңгіров көп еңбек сіңірді [24.34-б]. Мәскеуде әйгілі ақын А.С.Пушкинге ескерткіш орнату үшін қаражат жинау қоры құрылғанда Ғұбайдолла бастаған Бөкей даласының қазақтары мың сом көлемінде қорға қаржы кұйды, қазіргі «Россия» кинотеатры алдындағы Пушкин ескерткішіне қазақтың қосқан үлесі мен сұлтанның еңбегі бар. Жырақта жүрсе де өз халқын, мәдениеті мен әдет-ғұрпын ұмытпаған, Шоқан Уәлиханов, Мұхаметсалық Бабажанов, Мұхамеджан Бекмұхамбетов сынды өз замандастарымен Петербургте бірге жүрген [25.23-б]. Алайда арыстай азаматтың денсаулығы күрт нашарлап (соғыстағы ауыр күндер, сүзек) дәрігерлердің кеңесімен 1908 жылдың басында Қырымға кетеді. 1909 жылы 28 ақпан күні (1 наурыз) өз ағасы полковник Ахметкерейдің Ялтадағы үйінде қайтыс болды. Ялта маңындағы «Дерикой» мұсылмандар қорымына жерленген, бірақ қабірі осы күнге дейін сақталмай қалған [26]. Артында ұрпақ қалмағаны да мәлім, бірақ заңды түрде некелеспесе де императорлық театр әртісі, текті дворян Феодосия Велинскаямен көңіл жарастырған. Оған дәлел ретінде 1909 жылғы «Велинская тегін Шыңғысхан етіп өзгерту туралы» Сенат құжатының табылуы мен 1919 жылы Феодосия Шыңғысханның Санкт-Петербургтегі Ресей этнографиялық музейіне арабша жазуы бар металл дулыға, оның былғары қабы мен бөкейордалық шеберлер қолынан шыққан екі көпшік яғни Бөкей Ордасына тән құнды мұраларды тапсыруын айта аламыз [27].

Ғұбайдолла Жәңгіров Ресей империясы қарулы күштерінің байланыс әскерінің алғашқы басшысы, оның есімі Мәскеудегі Кремльдің Георгий залында ақ мәрмәр қабырғада мәңгіге ойылып жазылған [28]. Құрметті атақпен емес, патшалық үкіметке әкімшілік қызметі үшін емес, Ғұбайдолла Жәңгіров өз білімі мен біліктілігі, қолбасшылық қабілеті және қан майдандағы әскери табыстары үшін корнет – кіші офицерден генерал

шеніне ие болған қазақтың мақтанышы. Ресей әскері тарихындағы қазақтан шыққан тұңғыш генерал Шыңғысхан – Сұлтан Қажы Ғұбайдолла Жәңгірұлының жарқын бейнесі халық жадында мәңгілікке қалуы тиіс.

Сілтемелер мен пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Кенжеахметұлы С. Ғұбайдолла Жәңгіров // «Парасат», 2005, № 5. 22-б
- 2 Оренбургский кадет Чингисхан. <http://alxxx-61.livejournal.com>. 26.08.2016
- 3 Аманжолова Ш. Повелел император: «Золотую саблю за храбрость!» <http://military-kz.ucoz.org/publ/> 26.08.2016
- 4 Хасан С. Генерал Шыңғысхан. [Aikyn.kz](http://aikyn.kz) 26.08.2016
- 5 Абдиров М. Губайдулла Жангиров – казахский генерал русской армии. <http://military-kz.ucoz.org/publ/> 26.08.2016
- 6 Потомок Чингисхана на службе России. <http://delovremja.ru/publ/> 26.08.2016
- 7 Оренбургский кадет Чингисхан. <http://alxxx-61.livejournal.com>. 26.08.2016
- 8 Потомок Чингисхана на службе России. <http://delovremja.ru/publ/> 26.08.2016
- 9 Генерал Чингисхан: служил царю и Отечеству. <https://i-news.kz/> 26.08.2016
- 10 Как Чингисхан получил герб из рук Российского императора. <http://old.express-k.kz/> 26.08.2016
- 11 Алғашқы инфантерия генералы – Ғұбайдолла Жәңгіров. [Library.wksu.kz](http://library.wksu.kz) 26.08.2016
- 12 Хасан С. Генерал Шыңғысхан. [Aikyn.kz](http://aikyn.kz) 26.08.2016
- 13 Абдиров М. Губайдулла Жангиров – казахский генерал русской армии. <http://military-kz.ucoz.org/publ/> 26.08.2016
- 14 Алғашқы инфантерия генералы – Ғұбайдолла Жәңгіров. [Library.wksu.kz](http://library.wksu.kz) 26.08.2016
- 15 Снегурочка и Чингисхан. Форум. <http://druzjina.ru/forum> 26.08.2016
- 16 Озғанбай Ө, Құрманбеков Б. Қайраткер Қаратаев. – А., 2013, 338-б
- 17 Абдиров М. Губайдулла Жангиров – казахский генерал русской армии. <http://military-kz.ucoz.org/publ/> 26.08.2016
- 18 Генерал Чингисхан: служил царю и Отечеству. <https://i-news.kz/> 26.08.2016
- 19 Потомок Чингисхана на службе России. <http://delovremja.ru/publ/>
- 20 Ғұбайдолла Жәңгіров. <http://kk.wikipedia.org/wiki/> 26.08.2016
- 21 Кенжеахметұлы С. Ғұбайдолла Жәңгіров // «Парасат», 2005, №5. 23-б
- 22 Хасан С. Генерал Шығысхан. [Aikyn.kz](http://aikyn.kz) 26.08.2016
- 23 Айбын. Энциклопедия/Бас ред. Б.Ө.Жақып. – А., 2011. 338-б
- 24 Озғанбай Ө, Құрманбеков Б. Қайраткер Қаратаев. – А., 2013, 34-б
- 25 Кенжеахметұлы С. Ғұбайдолла Жәңгіров // «Парасат», 2005, №5. 23-б
- 26 Потомок Чингисхана на службе России. <http://delovremja.ru/publ/>
- 27 Генерал Чингисхан: служил царю и Отечеству. <https://i-news.kz/> 26.08.2016
- 28 «Сізге жеделхат келді!» <http://azh.kz/> 26.08.2016